ШАРҚ ХАЛҚЛАРИ ФАЛСАФИЙ-АХЛОҚИЙ ТАФАККУРИНИНГ МУҲИМ МАНБАСИ ҲАҚИДА

Ш.Тангирбердиев
Гулистон давлат университети ўқитувчиси.

Аннотация. *Мақола Шарқ халқлари фалсафий-ахлоқий тафаккури манбаларидан бири – Фахруддин Али Сафийнинг "Латойиф ут-тавойиф" асарининг манбалари, бўлимлари ва асосий ғоялар таҳлилига бағишланган.*

Калит сўзлар: *Сафий, Латойиф, тадқиқот, қўлёзма, манба, ҳикмат, матал.*

Фахруддин Али ас-Сафий Воиз ал-Кошифий ал-Байҳақий (1463/1532) ўз даврининг етук адиби, олими, дин ва давлат арбоби эди. Унинг номи, асарлари, мероси Алишер Навоий, Ҳасанхожа Нисорий Бухорий ва улардан кейинги тазкирачилар томонидан алоҳида тилга олинган, шунингдек, унинг асарлари, илмий ахборот ва тавсифлари Ч.Стори, А.Тагирджанов, О.Шчеглова, А.Миклухо-Маклай, Б.Аҳмедов, Ш.Бобохонов, А.Мансурлар мажмуаларида берилган. Алломанинг бой илмий меросининг ўзини ҳам ҳали мукаммал, бир тизимга солинган, изчил ва тугалланган тарзда тадқиқ этилган деб бўлмайди. Унинг меросини Ўзбекистонда Б.Аҳмедов, О.Усмон, Н.Комилов, М.Ҳасаний, Э.Каримов, Ҳожи Сотимхон, Эронда Аҳмад Гулчин Маоний, Жалол Ноиний, Тожикистон ва Россияда Ҳ.Саидов, Ш.Нуриддинов, М.Аҳмадов, А.Тагирджанов, Р.Мусурманкулов, С.Ховарий, М.Феофанова, Б.Сайфутдинов, М.Нематов, Ҳ.Муродов каби олимлар табдил, баъзи жиҳатларини тадқиқ этганлар.

Али Сафийнинг шахсий ҳаёти, оила қурганлиги, фарзандлари ҳақида бизнинг қўлимиздаги асосий манба ва тадқиқотларда маълумот йўқ, ёки ҳали аниқланмаган. Фақатгина унинг ўзи "Рашаҳоту айнил ҳаёт" асарида Саъдуддин Қошғарийнинг аммаси ёхуд синглисига уйланиб, Жомийга божа бўлганлигини пирига бағишланган қайдлари ичида маълумот сифатида келтиради: "Махфий қолмасунким, Мавлоно Саъдуддин қуддиса сирраҳунинг валади Бузругворлари Ҳазрати Хожа Калоннинг сулбиййалари бор эди. Ҳазрати Махдумнинг (Жомийнинг) ҳуболаларига (никоҳларига) кириб эрди. Ва яна бири бу ҳарф била хуруфнинг роқимига (Сафийга) ҳавола бўлуб эрди. Ва бу маънода ойтулди. Қитъа [1]:

Албатта, Али Сафий ўз даврининг олими, воизи, мутафаккири сифатида анчагина сермаҳсул ижод қилган. Аммо алломанинг асарлари адади тўғрисида турлича маълумотларга дуч келамиз. Масалан, Ҳожи Сотимхон "… ҳозиргача илм оламида унинг (яъни Али Сафийнинг) фақат 5 та йирик асари маълум"лигини қайд этса, Ҳ.Ҳомидий худди шундай, 5 та асари рўйхатини келтиради, Б.Аҳмедов эса 10 га яқин деб кўрсатади, Р.Маҳмудов эса Али Сафийнинг асарларини 20 дан ортиқ деб ёзади. М.Ҳасаний ва Б.Умрзоқлар эса Али Сафийнинг "Рашаҳоту айнил-ҳаёт" билан қўшиб ҳисоблаганда 4 асари номини қайд этадилар ва "...шунингдек, "Фарасномаи Сафий" номли 38 саҳифадан иборат, Ҳажаз баҳрида ёзилган бир шеърий асар ҳам Али Сафий қаламига мансуб, дея таҳмин қилинади", - деб ёзадилар.

Фахруддин Али Сафий меросининг ажралмас қисми, унинг муҳим асарларидан бири кенг халқ орасида «Латоиф ут-тавоиф» ёки «Латоиф уз-зароиф» номлари билан машҳур бўлган рисоласидир. Бу рисола, Али Сафий яшаган XV-XVI асрлардаги Туркистон ва Эрондаги ижтимоий-фалсафий фикр, воизлик, хотиблик санъати ва тафаккурининг ажойиб намунаси, дарслик ва хрестоматия тарзидаги ёдгорлигидир [2]. Шунинг учун ҳам Али Сафий ўз асари тили, баён усулини ўта лўнда, қисқа ва гўзал ҳикматлар даражасида мукаммал бўлишига, айни пайтда унда жуда катта ижтимоий-фалсафий маъно, мазмун, юқори илмий савияда ёзилишига эришган. Асар худди Алишер Навоий "Мажолис ун-нафоис"и каби муаллиф жуда катта ҳаётий, ижтимоий-сиёсий фаолият, тажрибага эга бўлган, таниқли хотиб, воиз сифатида ном чиқарган, машҳур олим, нақшбандия ғоялари ҳимоячиси ва тарғиботчиси сифатида танилган даврда, ҳаётининг охирларида (1532-1533 йиллар) ёзилганди.

Али Сафийнинг бу асарида бутун Ўрта ва Яқин Шарқ араб-мусулмон цивилизацияси, маданияти, илм-фани, санъатлари соҳаларида эришилган барча ютуқлар, қадриятлар, ҳикматлар ўзининг ифодасини топган эди. Ўзининг бу муҳим асарини Али Сафий ўз даври ижтимоий табақа, тоифа, гуруҳлари орасидаги ҳикматлар, лутф, зариф ҳикоя, масал, маталлар, ҳазил-мутойибалар, ўткир ақл, зукколик, фаҳм-фаросатлилик ва ҳозиржавоблик маданияти, буни юксак даражадаги, балоғатли хитобий усуллар, воизлик санъати, имкониятлари, тили, ифода усулларида жам қилиб беришга, уларни умумлаштириш ва хулосалаб бериш, яъни «амалий ахлоқ», кенг маънода «Адаб илми» ҳикматлари мажмуаси, қомуси сифатида тузишга эришган [3] .

«Латойиф ут-тавойиф» ёзилиб, тарқала бошлаган XVI аср 30-йилларидан бошлаб то XIX асрнинг охирларигача бўлган каттагина тарихий даврда бу асар Ўрта ва Яқин Шарқ араб-мусулмон жамияти, мактаб-мадраса таълими тизимида барқарор, муҳим ўрин тутган, хатто XIX асрдан сўнг Ғарбда ҳам, Шарқда ҳам замонавий таълим-тарбия тизимида кенг фойдаланилиб келинган ва ҳамон фойдаланиб келинмоқда. Хусусан, Эрон, Ҳиндистон, Покистон, Афғонистон, Туркистонда бу асар кўп бора алоҳида нашр қилиниб, тарқатилганидан ташқари, замонавий араб, турк, ўзбек, тожик, озарбайжон, рус, инглиз, француз тилларига таржима этилиб, катта ададларда нашр этилиб, тарқатилмоқда.

«Латойиф ут-тавойиф»нинг Комил Хоразмий томонидан амалга оширилган эски ўзбек тилига таржимаси қўлёзмаси (ашё № Р-342), форс тилидаги бир неча нодир қўлёзма нусхалари Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти Шарқ қўлёзмалари захирасида (ашё № Р-7404, шунингдек, Р-413, Р-571, Р-1559 остида) сақланмоқда [4:423]. Асар француз тилида 1883 йилда Парижда, 1937 йилда Панжобда айрим парчалар шаклида [5 :240], 1958 йилда форс тилида Теҳронда Гулчин Маоний таҳрири остида [6], 1968 йилда Душанбеда Ҳалим Саидов амалга оширган тожикча нашри[7], 1977 йилда Душанбеда С.Ховари амалга оширган рус тилидаги таржимаси [8], 1991 йилда Москвада амалга оширилган рус тилидаги нашрлари «Занимательные рассказы» номи билан катта ададда нашр этилди [9]. 1996 йилда эса Тошкентда Ҳожи Сотимхон Хожа Мунаввар ўғли томонидан Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланаётган асл, тўлароқ форсча қўлёзма нусха, ҳам Комил Хоразмий амалга оширган эски ўзбек тилига қилинган таржимаси қўлёзмалари асосида форсчадан бевосита ҳозирги замон ўзбек тилига қилинган таржимаси, баъзи изоҳ ва ша10]. Гарчи аввалги тадқиқотчилар асарнинг топилиши, таржима ва нашрлари хусусида барча асосий маълумотлар жам қилиниб, баъзи таҳлил, изоҳлар билан нашр этишган бўлса-да, Ҳожи Сотимхоннинг мазкур янги ўзбекча таржимасига ёзган бирмунча муфассал «Ўрта асрлар латофатномаси» номи остидаги тадқиқоти «Латоиф ут-тавоиф» ва унинг муаллифи ҳаёти, фаолияти, мероси, асарларининг мазмуни, муаммолари, манбаларига боғлиқ энг муҳим муаммоларга ойдинлик киритганини эътироф этиш лозим бўлади.

Биринчидан, Ҳожи Сотимхон Али Сафий, унинг отаси Воиз Кошифийнинг шахсий, ижтимоий, илмий фаолияти, ҳаёти ва илмий ижоди, фаолиятининг асосий босқичлари, муаммолари билан боғлиқ манбаларнинг ўрганилиш даражасини акс эттирувчи энг муҳим, асосий маълумотларни аниқлаб, жамлаб бера олган.

Иккинчидан, Ҳожи Сотимхон Али Сафийнинг бешта асари борлиги, уларнинг номланиши, мазмуни, уларда ўртага қўйилган асосий муаммоларни аниқлаб берган. Шуни айтиб ўтиш лозимки, Ҳожи Сотимхон аниқлаб берган Али Сафийнинг 5 асари ва уларнинг номланиши Р.Маҳмудов кўрсатиб ўтган 20 асари ва уларнинг номланиши [11:38], шунингдек, Б.Аҳмедов кўрсатган Али Сафий асарлари 10 та [12:158-160; 13 :279-281] деган маълумотлардан бирмунча фарқланади.

Учинчидан, асарнинг манбашунослик жиҳатдан ўрганилишини таҳлил этиш ва баҳолаш нуқтаи назаридан ҳам Ҳожи Сотимхон бизнингча, бу ўта муҳим ва муаммовий жиҳатга принципиал, одилона ва илмий холис аниқлик киритиб берган деб ўйлаймиз. «Таржима асосида асосий иш тугалланган пайтда «Латоиф ут-тавойиф»нинг тожик ва эрон нашрлари пайдо бўлди, - деб ёзади Ҳожи Сотимхон, - тожик нашри, асосан, Аҳмад Гулчин Маоний

томонидан Эронда нашр этилган нусханинг тожик графикасига табдили эканлигини ҳисобга олганда, бу иккала нашр орасида принципиал фарқ йўқ, дейиш мумкин. Шуни қайд этиш зарурки, тожик олими Ҳалимжон Саидов «социалистик ахлоқ» принциплари нуқтаи назаридан ёндашиб, эрон нашрини ихтисор этади ва ўзига хос бир мунтахаб тузади».

Ўз даврининг энг олий мадрасаларида, шунингдек, Хожа Аҳрор, Саъдуддин Қошғарий, Абдураҳмон Жомий каби мутасаввуфлар суҳбатлари ва хизматларида таълим ва тарбия олган Али Сафий «Латоиф ут-тавоиф»да Одам Ато ва Момо Ҳаводан бошлаб Фиръавн ва Мусо(ас)гача, қадимги турк ҳоқонларининг ҳикматлари, Эрон сосоний шаҳаншоҳлари Доро, Анушервони Одил, Ҳусрав Парвиз, Баҳром Чўбина, Доно Бузургмеҳр, Барзуя Ҳакимлар ибратларига мўъжаз, лўнда ва гўзал ҳикоят, масаллар, Қуръони карим тафсирлари, пайғамбаримиз ҳадислари, «Асри саодат» халифалари Умар ибн Ҳаттоб, халифалар Хорун ар-Рашид, Маъмун, Мутаваккил, Муътасим ҳаёт намуналари, ибратларидан ажойиб ҳикмат, ибратлар келтириб ўтган.

Муаллиф нафақат тарихий, балки дунёвий ҳодиса, шахсиятлар ва ибратларга диний, мифологик, телеологик, теологик, иррационал-мистик нуқтаи назардангина ёндашмай, «Латоиф ут-тавоиф»нинг бошидан охиригача, бутун талқин контексти мазмуни, муаммолари, йўналишлари бўйича энг аввало дунёвий илм одами сифатида рационализм, адолат, тарихийлик, илмий холис ёндашиш, баҳолашни намоён қила олганки, натижада бу асарнинг илмий-фалсафий ва манбавий қиймати, аҳамияти беҳад ортган. Бунда албатта Али Сафийнинг анъанавий Шарқ тафаккури, маданияти манбаларини жуда чиқур ва ҳар томонлама билганлиги қўл келганлиги шубҳасиздир. Ҳалол ва холис олим сифатида Али Сафий ўзининг «Латоиф ут-тавоиф» асарини ёзишда қуйидаги манбалардан фойдаланган: 1.Қуръони карим ва унга ёзилган тафсирлар. 2.Муқаддас ҳадиси шарифлар. 3.Муҳаммад (ас)нинг сийрат ва мағозийлари. 4.Шариат манбалари – Абу Ҳанифа, Абу Юсуф ва бошқаларнинг асарлари. 5.Тасаввуфнинг диний-ирфоний манбалари. 6.Турли диний, илмий, фирқа, бидъат мазҳаблар, мактаблар тарихи анъаналари.

Юқоридагилардан ташқари, Али Сафий «Латоиф ут-тавоиф»да бевосита тилга олиб, иқтибос келтириб, фойдаланганлигини аниқ кўрсатилган манбалар қуйидагилардан иборат: 1) Шамсулмаъолий Қобус ибни Вушмагир – «Қобуснома»; 2) Саъдуддин Авфий - «Жавомеъ ул-ҳикоят»; 3) Мирзо Бобур; 4) Аз-Замахшарий – «Робъе-ул-аброр»; 5) Шайх Нажмиддин Розий – «Баҳр-ул-ҳақойиқ» тафсири; 6) Калила ва Димна; 7) Ҳусайн Воиз Кошифий.

Булардан ташқари, алломанинг «Латоиф ут-тавоиф»ида ўрта аср араб-мусулмон жамият илм-фани, маданиятининг таркибий, ажралмас қисми бўлган анъанавий жанрлардан жуда кенг фойдаланилган: 1. Араб халқ ҳикматлари – Хажжож ибн Юсуф, халифалар, Башшар ибн Бурд ва бошқа номлар билан боғлиқ ҳикоятлар. 2.Халқ «Искандарнома»ларидаги Суқрот, Афлотун, Арасту, Гиппократ, Гален, Луқмони Ҳаким ҳикматлари. 3.Султонлар, хоқонлар, амирлар, вазирлар, маъмурлар ва улар уюштирган турли баҳс-мунозаралар. 4.Бахиллар, еб-тўймас, нафс гадолари, текинтомоқлар ҳақидаги ҳикмат, ҳикоят, масал, маталлар. 5.Очкўз ва олчоқлар, ўғри-саёқлар, камбағал-қашшоқлар, кўр ва карлар ҳақидаги ҳикмат, ҳикоят ва маталлар. 6.Болалар ва улар билан боғлиқ ибрат ва сабоқлар. 7.Қуллар ва улар билан боғлиқ ҳикматлар, ибрат ҳикоялар. 8.Пири-муршидлар, олимлар, қозилар, илоҳиётчилар. 9.Табиблар ва мунажжимлар билан боғлиқ ҳикматлар. 10.Адиблар, шиорлар, бадиият мушоиралари ва бадиий сўз санъати билан боғлиқ ибрат, ҳикматлар. 11.Ўткир ақлли, фаҳм-фаросатли кишиларнинг ҳикматлари ва амаллари билан боғлиқ ҳикоят, масаллар. 12.Аҳмоқ-овсар, нодонлар, тентаклар, маъносиз тортишувчи-жанжалкашлар, сохта пайғамбарлар, мўъжизакорлар ва ҳазил-мазах билан кун кўрувчилар билан боғлиқ ҳикоят, масал, маталлар.

“Латоиф-ут-тавоиф” шубҳасиз Ўрта ва Яқин Шарқ халқлари ижтимоий-фалсафий тафаккури, диний-ирфоний билимлари, айниқса, “Адаб илми”нинг турли соҳа, йўналиш, жанрлари ва мауммолари шу жумладан, Али Сафий диний-фалсафий, бадиий, ахлоқий қарашлари, таълимоти, дунёқарашини мунтазам илмий ўрганишда муҳим манбадир. Шу маънода бу муҳим манбани фалсафа тарихи манбаси сифатида махсус ўрганиш, ундаги

маълумотлар асосида Али Сафийнинг илмий-фалсафий, диний-тасаввуфий, бадиий-ахлоқий ва ижтимоий-сиёсий дунёқарашини тадқиқ этиш, бизнинг фикримизча, Ўзбекистондаги фалсафа тарихи ихтисослигининг ўта долзарб илмий муаммосидир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Фахруддин Али Сафий. Рашаҳоту айнил ҳаёт (Обиҳаёт томчилари). –Т.: Абу Али ибн Сино, 2004. –Б. 212.
2. Мавлянов, У. Н. (2021). Ali Safiy axloq qoidalariga amal qilishning ahamiyati haqida. философия и жизнь международный журнал, (1).
3. Мавлянов, у. н. (2020). проблемы онтологиив наследии али сафи. Вестник Российского философского общества, (1-2), 200-209.
4. Собрание восточных рукописей АН УзССР. Т.II. Т.: Фан. 1957.
5. Қаралсин: Фахриддин Али Сафий. Интиҳоб Ш.Нуриддинов, М.Аҳмадов. Дурдонаҳои наср. Намунаҳои насри форсу точик. Асрҳои XV то аввали асри XVIII. Чилди саввўм. Душанбе: Адиб. 1991.
6. Фахриддин Али Сафи. Латоиф ут-тавоиф. Таҳқиқ ва кушоши Аҳмад Гулчин Маоний. Теҳрон. 1336/1958.
7. Фахриддин Али Сафй. Латоиф ут-тавоиф. Душанбе: Ирфон. 1968.
8. Фахриддин Али Сафи. Занимательные рассказы. Пер. С.Ховари. Душанбе: Ирфон. 1977; так же: Фахриддин Али Сафи. Занимательные рассказы. Пер. с перс. С.Ховари. Душанбе: Маориф. 1985.
9. Фахриддин Али Сафи. Занимательные рассказы. Пер. с перс. С.Ховари. Москва: Comil. 1991.
10. Фахриддин Али Сафий. Латофатнома. Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашрёти. 1996.
11. Маҳмудов Равшанбек. Тафаккурнинг олмос қирралари. Т.: 1996.
12. Аҳмедов Б. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. Т.: Ўқитувчи. 1991.
13. Аҳмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари. Т.: Ўқитувчи. 2001.